

Loomade ja inimeste suhteid tähistavad loitsud – adresseerimine, eufemismid, düsfeemismid

Mare Kõiva

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna juhtivteadur
mare.koiva@folklore.ee

Teesid: Valitud loodusloitsude (ronga-, hundi- ja prussakasõnad) näitel vaadeldakse artiklis adreassaadi kasutamist, asendus- ehk peitenimesid, eufemisme ja düsfemisme, samuti eufemismide ja düsfemismide kasutamist sõnamaagiaga seotud rituaalides. Võrdluseks on esitatud samad valikud parasiitputukate ja lindudega seotud loitsudes. Eufemismides kasutatakse antiteese: metsloom : koduloom; loom : inimene, ja tulevad esile kindlad dihhotoomiad: noorem : vanem, valge : must, omanik : varatu, rikas : vaene, paikne : rändaja, oma : võõras jm.

Loodusloitsud on tähtis dialoogivorm inimeste ja loodusobjektide vahel ja ilmekas on ka adreesserimise osakaal. Otsene pöördumine puudub 11% hundisõnadest, 10,9% ronga- ja 58% prussakasõnadest; liiginime (või ka üldkategoriaid nagu lind jm) kasutati 36,5% rongasõnadest, 15% hundisõnadest, 6,4% prussakasõnadest. Eufemisme kasutati 66% hundi-, 19,5% ronga- ja 32,2% prussakasõnadest. Düsfemisme aga 32% rongasõnadest ja 3% prussakasõnadest, hundisõnade juures on osakaal tähtsusetu. Otsese sõimu, needmise jm juhtumid vaadeldud loodusloitsudes puuduvad.

Märksõnad: asendusnimi, düsfemism, eufemism, hundiloits, loits, peitenimi, prussakasõnad, rituaal, rongaloits

Sissejuhatus

Eufemismide kasutamist on viimastel kümnenditel jälgitud meedia ja keele, religiooni ja inimsuhete, poliitika ja meditsiini, sugupoole ja seksuaalsuse näitel (vt lähemalt keele- ja sotsiaalteaduste näitel Warren 1992; Bowers & Pleydell-Pearce 2011; Rybakova 2009; Casas Gómez 2009; Allan & Burridge 2006; Satlow 2020; Rodriguez & Schönfeld 2012; Gammelin 2019), kuid eufemismidel on oluline koht ka folklooris, sh usundilistes tekstides.

Tuginedes varasematele uurijatele määratleb Kate Burridge, keeleteadlastest eufemismi-uurija nende laialdase kasutamise põhjused ja nähtuse vanuse:

Kõigis ühiskondades on varasematest ajalooperioodidest alates inspireerinud tabusid ja piiranguid sellised teemad nagu “intiimsed kehaosad”, kehalised funktsioonid, seks, verepilastus, iha, sotsiaalse staatuse mõisted, vihkamine, ebaausus, joomine, hullus, haigused, surm, ohtlikud loomad, hirm ja Jumal (Burrage 2012: 271).

Gerry Abbotti (2010) arvates tingis asendussõnade mängutoomise ebasobiva või ebameeldiva teabe pehmemdamise vajadus ja võimalus vältida üksikasju, mida tajutakse kõneetiketi reeglite rikkumisena.

Lähedasel seisukohal on Marina Ryabova, kes rõhutab, et nüüdisaegne poliitkorrektselt väljenduda on oluline põhjus eufemismide laiemaks kasutamiseks nii keeles kui meedias. Näiteks massimeedias kasutatakse eufemisme ka raamimisvahendina: ebamugavate mõistete, sündmuste, probleemide ja teatud poliitiliste aspektide varjamiseks luuakse pehmemdav raamistus, mis suunab keskenduma üksiksündmusele ja kergesti mõistetavatele lähipõhjustele, ent jätab sügavamad ja keerulisemad põhjused kõrvale (vt Ryabova 2013: 41). Uurijate valmidus leida eufemisme sisuliselt igas tekstis on põhjustanud kriitilise lähenemise, mis hoiatab, et iga kujundlik ütlus ei ole eufemism, vaid määratlemiseks on vaja kultuurikontekste süvitsi jälgida (vrd Keith & Burrage 2006; Laugesen 2019).

Folklooris on eufemisme uuritud mõne liigi või teema näitel peaaegu poolteist sajandit (Maikov 1869; Zelenin 2004 [1935, 1887]; Poznanski 1917; Loores 1931, 1939; Gura 1995, 1997; Kõiva 2017, 2019a, 2019b, 2020; Ni Fhloinn 2018 jt), kuid enamasti valikuliselt ja üksiknäidete põhjal. Eufemismide ülesanded on rahvaluules (ka keeles) kindlasti laiemad kui tabudest tingitud piirangud või kombereeglite jälgimine suhtlemisel. Olulises positsioonis on usundilised põhjused, ent ka esteetika ja ilu.¹ Loitsutekstit ja sõnomaagilised praktikad on tänaseks suuremas osas minevikuline liik, kuid saame nende vahendusel informatsiooni eelmiste põlvkondade suhtlemistaktikate ja hoiakute kohta, kuidas nad toimisid kohalikus kultuurilises ökosüsteemis, olgu kivistunud eufemismide ja püsiväljenditena (vt Permiakov 1970) või keelelise käitumise paindlikumate vormidena (vrd Warren 1992).

Teatud olukordades ja kindlatel aegadel kehtivad sõnakeelud suunavad kasutama asendusnimesid- asendussõnu ja peitenimesid.² Nende kahe termini vahele saab panna võrdusmärgi, sest mõlemad aitavad vältida ja lahendada kriisiolukorda, on samades funktsioonides ja neid kasutatakse paralleelselt ka siinses käsitluses. Usunditeadete põhjal on nähtav, et peitenimed olid kasutusel igapäevases kõnes (asendasid pärisnime) ning tihti on peitenime ja eufemismi piirid hajusad. Mõlemat kasutati nii inimeste- kui ka liikidevahelises suhtlemises ja mitte ainult ohtlike, vaid paljude elusolendite poole pöördumisel.

Samuti loodi nende abil seoseid sakraalse maailma ja selle asukatega, keda püüti sobivas suunas mõjutada.

Arvestatavas rollis on folklooris ja vernakulaarses suhtluses ka düsfemismid ehk sõna või väljendi asendamine halvema ja/või solvava varjundiga sõna või väljendiga (Merriam-Webster 2021, Online Etymology Dictionary 2021, ETY 2012, EKSS 2009), millega on lähemalt seotud sõimusõnad ja -nimed ja mitmed obstsöönuse liigid (vt Babič & Voolaid 2018). Düsfemisme kasutati loitsudes esmajoonel kontakti vältimise, haiguse või olendi taandamise või kahjustava mõju katkestamise eesmärgil.

Miguel Casas Gómez (2009: 738) juhib tähelepanu eufemismi ja düsfemismi seotusele. Tema käsitluse kohaselt on eufemism või düsfemism keelatud reaalsuse kontseptualiseerimise kognitiivne protsess, mis väljendub diskursuses keeleliste mehhanismide kaudu: leksikaalse asendamise, foneetilise muutmise, morfoloogilise modifikatsiooni, kompositsiooni või inversiooni, süntagmaatilise rühmitamise jm kombinatsioonide kaudu. Tegemist on verbaalse või paralingvistilise modulatsiooni või tekstilise kirjeldusega, mis võimaldab kõnelejal teatud kontekstis või konkreetses pragmaatilises olukorras kasutada tavaolukorras keelatud mõistet, tegelikkust nõrgendada või võimendada.

Casas Gómezi definitsioon haarab olukordade ja käitumise lingvistiliselt markeeritud küljed, mis sobivad folklooris toimuvaga. Märkimisväärne, et avalikus keeles esinevad tänapäeval korraga nii düsfemismide kasutamise keeld kui ka nende avaliku kasutamise trend – rõhutatult seksistlik, halvustav, sõimlev, ropendav keelekasutus – vastaste halbade omadustega liialdamine. Madalkeelsed väljendused ja rõhutatult otsene nimetamine on levinud poliitikast ilukirjanduseni ning see osutab avaliku kõneetiketi muutumisele ja keelekasutuse piiride nihkumisele.

Artikkel jälgib inimeste ja loomade suhteid ehk ühte osa etnozooloogia, sh etnoentomoloogia ja etnoornitoloogiaga seotud traditsioonidest: pöördumisi loomade ja lindude poole loodusloitsude näitel. Artikli piiratud mahu tõttu on lähema vaatluse all prussaka, hundi ja rongga adresseerimine: nime abil pöördumine, eufemismide ja düsfemismide kasutamine, aga ka sõnamaagiliste keeldude ja sümboolsete rituaalide vahekorrad. Valitud loomad olid tähtsad möödanikus, ent on nähtavad ka tänases kultuuris. Hunt ja ronk on rikka mütoloogilise taustaga olendid, esindatud tänases professionaalses kunstis, nüüdis- ja meediamütoloogias. Ka prussakad on laiemalt folkloorsetes uskumustes ja rahvajuttudes esindatud, tänapäeval on nad kasutusel kõrgmoes, seotud kunsti, kirjanduse, teatri ja filmidega, sh Olivier Jean-Marie “Oggy ja prussakad” (2013). Prussakate ja ronkadega seotud tekste võrreldakse lähemalt muude parasiitputukate ja lindudega seotud loitsudega, võimaluste piirides on esitatud ka usundilisi motiive.

Retsiprooksete suhete süsteem inimeste ja loomade vahel ning sõnakeelud on olemuselt universaalsed nähtused, mis kehtivad paljudes kultuurides ja muudavad andmed kergesti võrreldavaks.

1. Inimeste ja loomade suhetest sõnamaagia näitel

Adresseerimise ja eufemismide teema seostub usundi-uuringute erinevate koolkondadega, millest mõnel põgusalt peatun.

Fenomenoloogide arvates tagas spontaanse ökoloogilise tasakaalu vastastikku arvestav käitumismuster. Inimesed tegutsesid kohalikus keskkonnas ega saanud eksisteerida väljaspool põimunud suhetega ökosüsteeme, see tähendas aga omakorda arvestamist mõlema poole huvidega.

Loomade arvukusele aitas uskumuste kohaselt kaasa kala- ja jahisaagist osa luude-kontide merele ja metsale tagastamine – need esindasid looma hinge (vt Euraasia kohta Paulson 1958) ja tagasid loodusliku taastekke. Hea vahekorra märgina heideti merre tagasi esimene või mõni väiksem kala (Paulson 1971), metsa kännu peale viidi jänese kondid jänese jätkuks, huntidele viidi looma kaelalüli või muu osa – seda ise ei söödud, vaid nimetati hundi osaks (Rootsi 2011). Tapetud loomast visati tükike kassile ja koerale (RKM II 328, 244 Võnnu), kes said esmaosa ka ternespiimast.

Uskumuste kohaselt saavad loomad inimkõnест aru ja see oli põhjus kasutada asendus- ehk peitenimesid. Oskar Looritsa arvates on asendusnimed otseselt seotud nimihinge kujutlusega, sest nimes peitub olendi hing, kuid varjunimi hinge ega teadmisi konkreetse olendi kohta ei sisalda. Ühtlasi loeb ta peitenimede süsteemi animistliku maailmavaate tunnuseks (Loorits 1931: 467).

Kuna uskumused edastavad üldkehtivaid universaalseid reegleid, leiame vasteid peitenimede kasutamise ja vastastikuste suhete kohta lähemalt ja kaugelt, sugulasrahvastelt (komi Limerov, mordva Devjatkina, vepsa Vinokurova, karjala Ivanova) ja näiteks havailastelt:

[--] kõik kasutavad ringi sõites üldist eufemismi holoholo, et mitte kalu oma plaanidest teavitada. Nad ütlevad ka, et kalad mitte ainult ei kuule, vaid kalad saavad ka valida, kas konkreetne lawai'a [kalur] saab teda püüda, lähtudes sellest, kas isik käitub kalastades austavalt.

Mees- ja naiskalurid austavad püüitud kalu ja lasevad mõnel minna, et tagada püügiedu. Saagiga kaasneb vastutus selle jagamise eest ja kogukonna toitmise eest. Helled lawai'ad saavad rohkem kalu. "Mida rohkem jagad, seda rohkem püüad" (räägib Hashimoto 2010. aasta intervjuus). Mõnes peres ilmuvad väidetavalt surnud esivanemad eriliste haidena

kohale ja aitavad oma järeltulijatel saaki püüda, ajavad kalu võrku. Pered omakorda annavad haidele toiduks osa saagist (Diver & Vaughan et al. 2019: 407).

Inimeste ja loomade suhete uurija šoti antropoloog Tim Ingold (1994) täpsustab, et inimesed käituvad loomaliikide suhtes erinevalt, pidades osa neist endale lähedasemaks. Ühe olulise kriteeriumina toob ta esile loomale nime andmise, mille väärilisena tajuti pigem suuri kui väikesi loomi, pigem üksikloomi kui karja või parvena tegutsevaid isendeid; eelisolukorras olid inimese läheduses elavad ja kodustatud loomad ehk üldjuhul mittemetsloomad (Ingold 2011).

Thora Herrmanni uurimisrühma (Herrmann & Schütter et al. 2013) järeldused ühe Lõuna-Ameerika etnilise rühma näitel kinnitavad samuti, et inimeste suhted loomadega on isiksusepõhised: inimesed loovad ise oma käitumismustri, kuid tähepanu väärrib just järelendus, et samaaegselt võib suhtumne samasse loomaliiki olla nii positiivne kui ka negatiivne. Kõrvuti on vastandlikud tendentsid: 1) hirm looma ees, 2) kaastunne ja valmisolek vajadusel teda kaitsta, kuid 3) vähene või puuduv kultuuriline mõõde tekitab väiksema samastumise loomaga. Kuigi eesti ainestik on minevikuline, näib folkloorsete üleskirjutuste põhjal, et eesti usundis kehtisid samad lähenemised.

Asendusnimede kasutamine on jälgitav 17. sajandist 21. sajandini, kuigi mitte kõikides valdkondades. Forselius-Boecleri käsikiri³ vahendab sõnemaagia kasutusjooni 17. sajandil, kui kasutati arvukalt nimetamiskeeldusid, nt jänese, rebase, hundi ja karu, hiirte ja rottide, madude, koduloomadest kasside ja koerte kohta:

Nad ei nimeta metsloomi mitte heal meelel nende päris nimega, vaid nimetavad karu Layjalgk, hunti Hallkuhb ja arvavad, et need siis neile nii palju kahju ei tee, kui siis, kui neid nende õige nimega nimetatakse.

Ka jänest ei nimeta nad nime pidi, arvates, et see muidu nende rukki orasele palju kahju teeb.

Söögi ajal ei nimeta nad neid sugugi, kardavad, et need veel ahnemaks ja aplamaks lähevad (Forselius-Boecler 1685).

Keeld söögilauas kiskjatest, loomadest ja lindudest, samuti närilistest rääkida kehtis veel 20. sajandi alguses selgitustega, et nad ei kahjustaks põldu ja kariloomi, püsiksid majapidamisest eemal, nende sigimine oleks sümboolselt takistatud.

Hunti ei tohi süüa aeges rääki, siis peab kohe sinna tulema. Kui keegi räägibki, siis öeldakse: "Ptüi, ptüi, tuhast-paljast rääki, suure soo peal,

laia raba eal.” See peab aitama, siis ei pea tulema. (H II 21, 224/5 (17) < Tori, 1888)

Sõna- ja tegevuskeelud kehtisid kalapüügivahendite valmistamise, nende puhastamise ning parandamise juures, enne kalale minekut ja eriti kalaretkke käigus. Kalastusnormide kohaselt mõjutas üksiku kaluri käitumine tervet paatkonda (nt oli keelatud enne kalastamist tülitsemine paatkonna liikmete vahel ja perekonnas, samuti seksuaalne läbikäimine (Loorits 1931: 452). Tööde juures vandumine ja kuradi nimetamine oli pahakspandav ja lausa karistatav, millele osutatakse mitmetes üleskirjutustes; teatud juhtudel võis see lõppeda karistatava surmaga (H II 17, 855 (25) < Karuse, 1889). Järgmine näitetekst toob esile väärkuse pihta käiva karistusviisi:

Kui püügiajal “kuradit” nimetati, siis pandi ütleja tahmasele pajale istuma. (ERA II 33, 375 (8) < Tartu-Maarja, 1931)

Kiskjate ja näriliste õige nimega nimetada oli kalapüügil keelatud (et võrgud ei rebeneks), keeld kehtis kalade ja kala vere kohta – kalamerel tuli öelda *kala lepp* (punase nimetus (RKM II 2, 482 (29) < Kihelkonna, 1947).⁴ Kaladel oli samuti mitmeid peitenimesid, kuid juba lühiloend toob esile välimusest ja eluviisist tingitud nimetuste kõrval seoseid teiste elusolenditega, nt angerja ja ussi vahel:

tursk – merehulgas, angerjas – pöösa-alune (Mustjalas muud ei öeldavatki, saime ühe pöösa-aluse jälle), kiisk – arjamees, kilu – viilkõht (terav kõht), lest – kiivsilma (silma vaatab kiiva, s.t viltu). (ERA II 34, 282/3 (1) < Kuressaare, Mustjala, 1931)

Ajamarkereid jälgides on ilmne, et sõnakeelud kehtisid aastaringiselt, juhurituuaalide kõrval aktualiseerusid nad seoses kriitilise aja ja tähtpäevadega. Hundifolkloori põhjal kinnitati vastastikused suhted jüripäeval, kui tegeldi huntitõrjega, sh sümboolse hundi suu lukku keeramise ja nn silmade torkimisega, et hunt ei näeks saaki, mõlemal juhul kasutati ka loitsusid (Kõiva & Särg *et al.* 2004, jüripäev), ka lukustas püha Jüri huntide suu kariloomade ees. Kui juhurituuaalina viidi andeid loomatapust ja jahisaagist, siis teine keskne kindlate rituaalide periood on novembris, nt hingedeajal viidi metsa kändudele andeid (ERA II 28, 255/6 (24) < Lügänu, 1930). Ehedaid reaktsioone näeme vastuseks mardi- (10.11) või kadrisantide (23.11) sajatustele, kes soovisid kariloomi huntidele. Maskeeritute karistamisest on teateid mitmelt poolt Eesti aladelt (Tedre 2019: 70, 103), kuid ka Siberi eesti asundustest:

[---] *Mardi- või kadriõhtul kui sandid laulsid, et hundi silmad kodu poole, sia silmad metsa poole, siis pererahvas, kelle õues nad seda laulsivad, loopisivad santidele tuhka järele ja sõimasivad santa nii mis hirmus.* (RKM II 272, 249 (a) < Krasnojarski krai, 1970)

2. Sümboolse osa loovutamine ja rollivahetused

Maaailmas laialt levinud keeldude hulka kuulub loendamine: inimeste, kari-loomade, lindude ülelugemine, mis kehtis ka Eestis. Lindude ja mesilaste loendamise keeld tagab üldisema tasakaalu looduses või sigivuses:

Kui kured taeva all lendavad, siis ei pea tohtima nende arvu mitte üle lugema, see peab nad teelt ära eksitama. (H II 71, 611 (55) < Simuna, 1904)

või

Mesipuid aedas ei pia mitte luetama. (H II 42, 125 (39) < Vändra, 1893)

Teine vanem võte oli kasutusel majandustegevuse juures. Looma- ja linnupoegi lubati sümboolse sõnomaagilise rituaaliga metsloomadele, toimus verbaalne kiskja ja kodulooma samastamine potentsiaalselt ohustatud kodulooma ja kahjustaja vahel – ohusolija vahetati kiskjaks või tema pojaks. Võte on laialt tuntud, lähinaabritest oli hundile loomade määramine slaavi folkloori tuntud motiiv (Zelenin 2004: 74–75; Gura 1995: 415–416; Gura 1997: 156; Afanasjev 1865: 766).

Sisuliselt kõiki koduloomi lubati metslooma, st ussi, hundi, kulli või kotka osaks. Näiteks munast koorunud tibusid samastati kulli või muu röövlinnuga. Järgnevas näitetekstis on tegemist vormilt dialoogile ehitatud sümboolse rituaaliga, röövlinnu asemel nimetatakse tema küüsi jm:

Välja hautud kanapoead pandud sõela sisse. Perenaene katnud riidega sõela päält kinni ja sõelunud siis tuhk- ehk lehaua peal ja üks väike laps pidand siis kolm korda järestiku küsima:

“Memm, mis sa sõelud säääl?” ja saanud igakord vastuseks: “Kulli küüsi, varese varbid, haraka hambid!”

Siis jäänud kanapoead kurjast lindudest puutumata. (H I 4, 694 (3) < Maarja-Magdaleena, 1876)

Lihtsakoelise rituaaliga sedastati, et sündinud loom pole lambatall, vaid on hundikutsikas:

Kui tahetas, et susi lambit ei kiso, sis piap kaema, kui voonakõnõ om sündünü, nii et kiäki inemise silm tedä viil ei jölõ nännü: sis kes lauta lätt ja löüd, tuu üteltu kolm kõrd: “Ma mõtli, et voonakõnõ, a om soepoig!” Ja ega kõrd, kui ütles, piirku kura jalaga ümbre voonakõsõ. Sis jäägu ta mõtsa ütsindä maha ehk mädägu ta mõtsas, susi tedä mitte ei süü. (H II 45, 375 (5) < Põlva, 1893)

Hundiosa põhimõtet rakendati lamba- ja kitsetallede, pörsaste, vasikate ja varssade kohta.

Omaette huvitav teema on leppimine metsakahju kui loomuliku eluviisi tähisega. Huntidele ei pandud pahaks koerte äraviimist talvel, see kuulus loomuliku leppe juurde. Vastseliina elanik on kommenteerinud rahumeelselt, et hundilgi on vaja süüa ja murtud loom oligi hundile lubatud:

Õga susi ilma söömäläda saa. Talle om ka jago säet [---]. Ku kinkõlgi varsa sei ar, sõss et, oh ta timä jago, ta tälle lubat. (ERA II 286, 24/5 (14) < Vastseliina, 1940)

Semantiliselt lähedase rituaaliga loovutati osa viljast või hernestest lindudele ja kahjuritele, et kogu saaki kaitsta.

Enne kui hernid külüma hakkad, näri kolm tera peenikeseks, sülitä välja ja ütle: “Uss, säh, see on sinu jagu!” Siis ei ussita herved ära. (H II 49, 740 (112) < Põltsamaa, 1895)

Tava oli tuntud ka eesti asundustes, nt Rosalie Otteson Sajaani mäestiku Ülem-Bulani eesti asundusküläst Krasnojarskis meenutab oma isa külvimeetodit, kes lubas osa külvatud hernestest lindudele, teise osa kohta lausus, et need ta külvas enda jaoks, mitte lindudele (RKM II 305, 120 (1a) < Krasnojarski krai, Ülem-Bulanka as, 1973). Mõnikord pakuti kahjurile ka asenduseset, nt külvipulka närilistele teravilja asendusena.

3. Prussaka ja teiste putukatega seotud adresseerimine, eufemismid ja düsfemismid

3.1. Prussakasõnad

3.1.1. Eestis levinud nn saksa prussakas (*Blattella germanica*) armastab soojust ja niiskust. Umbkaudu 16 mm pikkused segatoidulised putukad olid oma varjatud eluviisi ja vastupidavuse tõttu väga tüütud. Sümbolised ja maagilised praktikad olid lihtsad: kolme või üheksa putuka viimine ristteele, sulgemine puuprakku, surnuga ärasaatmine, matmine, lõnga või nõõri mööda majast välja juhtimine. Seesuguste tegevuste juurde kuulusid ka lühiloitsud.⁵ Putukate tõrjumisega pidi uskumuste kohaselt olema ettevaatlik, sest muidu hakkavad nad hoopis sigima.

Kui keegi neid putukaid tahtis hävitada: "Ära tapa russakaid ja teisi putukaid, nad söövad sind ära." Prussakaid oli nii palju, et rehetoa seinad kui punase vaskplaadiga olid kaetud. Hea tahtmisega võis aga neist ka lahti saada, kui sellist abinõu tarvitati... Prussakas ise on vaskpunane, aga nende hulgas on ka mõni valge, ja just sellega võis teisi hävitada. (RKM II 85, 560/1 (368) < Karja 1959)

Tõrjekombeid korraldati enamasti kolm korda ja selle juures kehtisid aja- ja kuu-faasinõuded (neljapäev, vana- või täiskuu), keelatud oli omavaheline rääkimine ja naermine. Pastor ja rahvaluulekoguja Endel Mets kirjeldab seesugust prussakate majast välja juhtimist, kus appi on kutsutud ümbruskonnas tuntud ametimees:

Prussaka tappaja, et no ma pruovin, aga sene kaubaga, et ükski ei tõhi vahapääl sõna lausuda, ega naerada. No pererahvas lubas suu kinni pidada ja ei luband naerada prussakat. Tõi kojast käia, tõise õtsa sidus ahju külge ja tõise õtsa vei õue. Ise siis pomises paar sõna ja siis kui hakkasivad tulema... (ERA II 300, 36/9 (26) < Jõhvi, 1942)

Loitsudest kasutati prussakate vastu lühivormeleid, loendamist, väikese rituaalse tegevuse saatel esitatud dialooge, kusjuures tekstis on tihti mitu asendusnimetust. Lühivormilised loitsud verbaliseerivad rituaalse tegevuse eesmärgi. Eendub surnu ja voolava veega minema saatmine ja sümbolne ülekandmine kuule. Prussakad saadetakse tagasi lähtekohta (*kust oled tulnud*) või erinevate ilmakaarte suunas. Tõrjumise juurde kuulub maja välisseinale nt haua kaevamise labida, kirve või muu raudesemega koputamine. Lühikäsuga

saadeti prussakad minema ja üksikjuhtudel verbaliseeriti lõpliku lahkumise nõue. Prussakad saadeti majast välja või täpsustavalt merre, külla ja kõige sagemini surnuga koos hauda. Ükski neist kohtadest ei ole kuigi suure täpsusastmega määratud, vaid jääb üldiseks.

*Kasige välja / minema / külasse / merre / hauda!; Minge surnut saatma!
/ Kuhu see [surnu] läheb, minge teie ka! / Minge seda [surnuaia] teed!*

Kust olete tulnud, sinna minge! / Minge kuu kuulmata ja päeva nägemata sinna, kus te olete tulnd!; Minge nüüd igaiüks ise poole ja ärge tulge enam tagasi!

Rõhutada võidakse ajafaktorit: prussakate aeg on otsas:

Teil juba aasta täis, võtke kotid-lassid selga ja kasige minema! / Teie aeg on täis, kasige minema!

Suhteliselt sagedasti kasutati dialoogloitse, kus sõnum edastatakse küsija-vas-taja dialoogina. Sama võte oli levinud teistegi parasiitputukate tõrjumiseks, arstimissõnadest kaasasündinud lastehaiguste ja liigesepõletiku arstimisel (dialoogloitsudest ja nende kasutamisest teiste rahvaste juures vt lähemalt Kõiva 2007a, 2007b).

Vanakuu nelläpää õdagu tuu hakku linaleo mant ja pane hao tagasiperi hobesele pääle (see om tüve taade, ladva ette), aetas tagasiperi ahju kah. Pane tuli ahju, ahjupaneja lask kõik usse ja paja valla, nakkas sis tarre müüdü prussakit ja ritskit roosaga pesmä. Tõne käi vastapäivä ümbre maja, küsis egä paja ja egä läve man:

“Missä säääl tiit?”

Vasta ütles niimuudu:

“Prussakit ja ritskit pessa,

võõra mõisa, oma tagasi.” Jälle pess edesi. (H III 26, 203 (11) < Otepää, 1895)

Näitetekstis peletatakse prussakaid okstega pekstes oma majast mõisa ehk paremasse paika.

3.1.2. Kaheksakümnest prussakaloitsu tekstist puudub pöördumine tervelt viiekümne neljas tekstis, misjuures tegevusaja, tõrjeatribuutika ja tegevuse nõuded on esitatud: ühe või mõne putuka ärasaatmise juurde kuulub näiteks pajuokstega pekmine ja laastuga minemasaatmine:

Kevadel suure vee ajal pannakse prussakas laastuga kraavi, pekstakse hanipajudega, öeldes: "Kasige meresse!" (E, StK 3, 6/7 (4) < Tõstamaa, 1921)

Prussakate minemasaatmine surnu ja matuserongiga ning elava vastandamine surnuga on üks üldisematest tõrjevõtetest, mida kirjeldab hilisem maailma-kirjanduse professor Villem Altoo 1927. aasta üleskirjutuses. Atribuudiks on kirves, taas kasutatakse rituaali juures sümbolset tagurpidisust, antud juhul selg ees väljumist:

Prussakad kaovad, kui surnu möödamineku ajal tagurpidi uksest välja minna, kolm korda kirvesilmaga vastu uksepiita koputada ja ütelda: "Kuhu see läheb, minge teie ka!" (E 60804 (67) < Väike-Maarja, 1927)

3.1.3. Liiginime prussakas kasutatakse kuues tekstis, omad-võõrad vastandusel põhinevates vormelites samastatakse prussakas inimesega ja teda nimetatakse: mehed (1), külamehed (1),⁶ ülendavalt saksad (8). Värvus seostab prussaka kuldsega: kuldkampsunid (1), kuldsärgimehed (1), kuid levinum asendusnimetus loitsus on punasekuuemees. Kümne teksti nimetused on seotud punasega: puna(se)kuuemehed (4), verevakuuemehed (1), punavatimehed (2), puna(sed) jalad (2), punased kooljad (1). Rahvaetümoloogia ja seletuslood osutavad uskumusele, et prussakad levisid punast vormi kandvate sõduritega Eestisse. Teise levinud vernakulaarse seletusmudeli kohaselt töid venelased neid endaga kaasa kui lemmikkodulooma. Üksikutes tekstides kasutatakse veel soejalg (1, tekstis vastandub soejalg ehk elav prussakas surnule ehk külmaljale),⁷ reisijad (1), rändajad (1), võõrad (2), staatust alandavatest nimetustes sandid (1)⁸ ja elukohale osutav ahjuelajas (1). Sandid on põhimõtteliselt ühendatav düsfemismidega, millest esinevad veel häbemata koer (1) ja kõlbmata loomad (1).

Prussakasõnades samastatakse putukaid inimeste, rändajate ja võõrastega, mõneti populaarsust on värvusel põhinevatel nimetustel ja ülendaval pöördumisel *saksad*.

3.1.4. Lühiiseloostus teiste putukatega seotud adresseerimistest

Teated putukate tõrjumisest taimede, vee ja lumega on samuti tavalised: kadakaokste või tükkideks raiutud kalmuste põrandale laotamisest ja erinevate ainetega ruumide suitsutamisest, kuuma vee või ka esimese lume vastu seinu loopimisest on arvukalt teateid. 20. sajandi esimesel poolel peeti tõhusaks miinikollase ehk pikriinhappega seintele veetud kriipse, mis tekitas lausa elukutselise rändameti – putukatõrjujad. Teadetest suurem osa pärineb maailmasõdade vahelisest ajast, harvem leidub näiteid hilisemast perioodist.

Eeldati et paljudel putukatel, nt lutikatel on sarnaselt sipelgatele suurekasvuline ema või kuninganna, kelle hävitamisel putukad saavad otsa, eespool oli juttu ohtlikest teist värvi liigikaaslastest.

Teiste elamu- ja inimese parasiitide (lutikas, täi, satikas, kilk) rituaalidel ja loitsudel on ulatuslikke kattumisi prussaka-traditsioonidega. Mõnigi kord sai teksti ja rituaali korraga kahe-kolme parasiitide liigi vastu kasutada. Kattuvusi on nimetustes, nt lutikate kohta kasutati prussakatega sarnaseid pöördumisi: *punasekuuemehed, punasemantlimehed, punasevatimehed; saksad, vöörad; düsfemismidest kõlbmatu loom, seinasööja*.

Kilke võrreldakse (laulu)lindudega, aga kasutatakse samuti pöördumisi *mehed, sõbrad, saksad* ja konkreetset *sauesaks*, sest uskumuste kohaselt tekisid nad savist või toodi saviga koju. **Satikatel** (kubemetäi, *Phthirus pubis*) on palju erinevaid nimetusi (vt EMS 1994), kuid loitsudes on kasutusel eeskätt *sadajalad*. Sõnal *satikas* on olnud nii keeles kui folklooris laiem tähendus, seletussõnaraamat võtab laia semantilise tähendusvälja kokku kui *võrdlemisi nõrga, tagasihoidliku kirumissõna negatiivse, harvemini positiivse emotsiooni väljendamiseks ja rõhutamiseks* (EKSS 2009).

Toakilk (*Acheta domestica*, ainuke Eestis elav kilklane), tänapäeval välja suremisohus liik, jagab tõrjetekste teiste elamusöödikutega, samuti hariliku **lauluritsika** (*Tettigonia cantans*) ja **heinaritsikaga** (*Decticus verrucivorus*), kes on rahvusvaheliselt tuntud oma raviva nõre tõttu, mille saamiseks loeti lühiloits:

Rohutirtsu kinni püüdes pigistatakse teda, et ta suust vedelikku välja laseks, selle juures sõnatakse:

*Sirk, sirk, anna salvi,
minu haige haava peale!*

See vedelik (salv) parandavat katkised kohad ning haavad. (E 47356 (27) < Harju-Jaani, 1910)

Viimasel alaliigil on sarnasusi lepatriinusõnadega, kelle poole pöördutakse liiginimetusega, kuid ühes alatüübis ähvardatakse võtta pea otsast või ära tappa, kui ta käsku ei täida. Rohutirtsul ähvardatakse samuti *pea võtta; tappa; ka ahju visata*.⁹ Erinevusena märkigem, et lepatriinul lastakse ennustada tulevase sündmuse või ta saadetakse teatud suunas lendu, rohutirtsult soovitakse ravisalvi. Rohutirtsu kohta eufemismid ja düsfemismid puuduvad, pöördutakse liiginimetusega.

Mesilased (*Apis mellifera*), ainsad kodustatud putukad, on selles valikus peamiselt võrdlusmomendi loomise eesmärgil. Mesilaste tekkelood paigutavad nad paljudel rahvastel jumala loodud olendite hulka (Gura 2003: 101; Gura

1997: 450 jj). Eestis kehtis nende suhtes ridamisi arhailisi sõna- ja tegevuskeeldusid: mesipuid ei tohi lugeda üle, mesilasse ei lubata võõraid isikuid ja seal ei tohi vanduda, paasapäeval viidi kirikusse õnnistamiseks mett, mesinik pidi kandma puhtaid rõivaid ega tohtinud tarvitada enne mesipuude juurde minemist alkoholi.

Mesilastega seotud sõna- ja teo keeldudes rõhutatakse eufemismide kasutamise põhjusena nende õrnust ja kaitsetust kurja silma ja sõna mõjuvõimu ees. Järgnevas näitetekstis on esitatud ka vastuabinõu – kahjustaja karvade või rõivatükkidega mesilaste suitsutamine:

[m]esilased pidivad nii õrnad loomad olema, et nendest rääkida ei tohitud iialgi nende õiget nime nimetada, vaid pidi, kas “väiksed mehed”, “töömehed” ehk “toidukandjad” nimetud saama, ja kui nad ikaldasid, siis oli ikka mõni paha naaber selle juures süüdlane, kelle kaltsudega ehk karvadega pidi neid suitsetud saama. [---] (H II 17, 165/6 (9) < Märjamaa, 1889)

Loitse kasutati mesindustoimingute juures ja mesilase hammustuse ravimiseks, kuid ka laiemalt arstimise juures, näiteks kontamineeriti mesilasesõnade katkeid haavasõnadega. Värsivormiliste loitsude kõrval kasutati mesinduses palveid (meieisapalve või selle tagurpidi lugemine) ja vanematest rahvusvaheliselt tuntud kaitsevormelitest näiteks tähtvormel SATORit.

Eufemismidest kasutati *linnuke* / *linnud* (7) / *mesimammu linnuke* (1); ka *mehed* (2). Regivärsivorm tingib nelja pöördumisvärssi kasutamise mesilasehammustuse vastase loitsu variantides (17 teksti). Pöördumisvärssidele järgneb palve mitte nõelata~hammustada. Varieerumine algab teisest värsist ja suureneb iga reaga, kuigi muutused on väikesed (epiteedid, mitmus ainsuse vastu). Neljandas pöördumisvärssis asendub *põrsakesed* viies variandis *sõbrakestega*. Pöördumine põrsakesed osutab haldjate loomadele, keda kutsuti koduloomade nimetustega (põrsas, veis, hobune, vt Loorits 1939) nii kalastuses, kui muudes loitsudes ja ka muistendites. Pöördumisvärsside arv tekstides kõigub siiski vähe: 17-17-15-16).

Linnu isake, linnu emake (17),
linnu vahvad vennakesed (16) / *linnu lendajad vennakesed* (1),
linnu lendajad õekesed (14) / *linnu helde õeke* (1),
linnu põue põrsakesed (10) / *linnu põrsakesed* (1) /
linnu põue sõbrakesed (5).

Oma nelja pöördumisvärsiga sarnanevad need loitsudnäiteks hundisõnadele.

Üldiselt on putukatele suunatud loitsude pöörumised omavahel sarnased: rõhk on rituaalil ja lühivormilistel sõnadel, eenduvad maagilised dialoogid, düsfemismide hulk on tagasihoidlik (puudub kilgi, kärbse, rohutirtsu ja kirbu puhul, ka lepatriinusõnades) ja otseseid needmissõnu ega vandumist ei esine. Prussakasõnades on kõige suuremal arvul ilma adressaadita tekste, liiginime kasutamine adressaadina on omane siiski mitmele putukaliigile. Mesilase-tekstide vormiline mitmekesisus on suurim ja sisaldab palveid, lühitekste, proosatekste ja värsivorme.

Illustratsioon 1. Eufemismid putukaloitsude näitel.

PUTUKAD	Ilma adressaadita	Liiginimetus ja kategooria putukas	Eufemism	Düsfemism
Kilk	6	14	11	
Kirp	2	1	2	
Kärbes		8	1	
Lutikas	9	9	30	4
Mesilane	2	10	63	4
Prussakas	54	6	30	3
Rohutirts	1	7	3	
Söödik (prussakas, kilk jt)	6	2	5	
Satikas-sajajalgne	6	1		1

4. Adresseerimine, eufemismid ja düsfemismid rongaja teiste lindudega seotud sõnades

4.1. Pöördumised rongasõnades

Ronk ehk kaaren (*Corvus corax*) on vareslaste sugukonna varese perekonna suurim esindaja. Süsimusta sulestikuga linnu asualad hõlmasid varem erakordselt laia põhjapoolse piirkonna. Välimus, käitumisviisid, taibukus ja muud eriomadused on põlistanud ta oma asuala rahvaste folkloori ja mütoloogiasse, samuti esineb ta jumaluse või tema abilise rollis ja eepose tegelasena muinaspõhjast Kaug-Idani. Põhja-Ameerika indiaanlaste tlingitite ja inuiitide

juures on ta koguni loojajumala rollis. Kristlikus traditsioonis õpib Aadam rongalt, kuidas matta poega.¹⁰ Ronk on olulisel kohal ka uusmütoloogias ja popkultuuris. Näiteks Eesti traditsioonis leiame ronga rääkiva nõuandjana Fr. R. Kreutzwaldi eeposes “Kalevipoeg”, uuel ajal ka tegelasena mitmetes ulmeteostes, sh näiteks Paavo Matsini romaanis “Kongo tango”, rääkimata raamatuillustratsioonidest, kus ronk on nõia elamise lahutamatu atribuut. Hea näide on Siima Škopi kujundus Hans Christian Anderseni muinasjutule “Pöial-Liisi”, kus ronk istub nõiamoori õlal. Eesti usundilises folklooris leidub linnu eluviisi puudutavate tähelepanekute kõrval endeid ja tõrjevõtteid tema majapidamisest eemale peletamiseks, mille juures loitsudel oli tähtis roll. Raipe-sööjana ennustas tema majale ja karjale lähenemine halba ja tema tõrjumiseks kasutati kahte tüüpi loitsusid: 1) loomade ja enda kaitsmine ronga poolt ennustatavate õnnetuste ja haiguste eest; 2) rongal paluti tuua häid sõnumeid ja tõrjuda eemale ennast, perekonda või karja kahjustavaid sõnumeid, kutset sõjaväkke, huntide rünnakut jm.

Sõnastuslikult on loitsud napolisõnalised, sage ülesehitus on: *vii x: too y; x siia: y minema* (hea siia: halb minema), *mulle x, sulle x*:

- *viige paha sennapoole, / tooge head meie poole*: Hageri, Tõstamaa, Kirbla;
- *vii kurja, too hääd!*: Rannu;
- *üttele hüvva (hääd), pajata parembat, / ära kuuluta kurja sõnumit kellekile!*: Rõngu, Kambja;
- *Üttele häid sõnumeid*: Tarvastu, Haljala, Viru-Nigula, Pärnu, Vaivara, Hanila;
- *Häid sõnumit, häid sõnumit linnuke, / häid sulle, häid mulle, / häid kõigile külale!*: Haljala, Pärnu-Jaagupi, Tori, Rõuge.

4.1.1. Loitsutüüp “Mine küla/papi/valla/mõisa karja”: olid tuntud hajusalt kogu Eestis (Jüri, Halliste, Paistu, Viljandi, Otepää, Rannu, Karula, Urvaste). Pöördumisele järgneb suunamine mujale ja lubadus, et sealt on loota paremat, st vastandus põhineb VÄÄRTUSLIK : VÄÄRTUSETU deklareerimisel:

- *Siit tuhka, mujalt toorest*: Paistu;
- *Siit saad soola, mujalt muud!*: Haljala.

Kasutati veel malli *Kui sinul x, siis minul y* – kui sinul hästi, siis ka minul hästi: VÄÄRTUSLIK : VÄÄRTUSLIK¹¹:

- *Sinu pesa poegi täis, / minu laut lambaid täis*: Haljala, Karksi, Tarvastu, Viljandi, Otepää, Palamuse, Tartu; koos lubadusega: Säält saad kirivid kitsipoigõ, / olilitsi' vonakõsi, / valgid vasikid: Karula, Urvaste, Jüri, Otepää;
- *sulle pesa täis mune, mulle õue täis karduli / d /*: Ambla.

Suunamine on üldine: kirikuõpetaja / mõisa / valla karja või soovitatakse lennata üle võõra karja, sest konkreetsest karjast ei saa muud kui soola. Saatmis-kohta konkretiseeritakse harva täpsemaks, vaid ühes loitsus saadab Halliste inimene rongka Karksi karja (H II 48, 25 (7) < Halliste, 1893), kuid see on erand, mitte üldreegel. Paaris tekstis kästakse minna mitteeksisteerivasse kohta, kas Muidupae mõisa või musta mõisa (vrd vandumised, Babič & Voolaid 2018). Must mõis tähistab arvatavasti deemonite, üleloomulike olendite elutsemiskohta:

*Kui rongad aga sinu pea kohal riidlevad, siis ütle nii:
Head linnukesed, head linnukesed!
Minge siit ära!
Minge Muidupae mõisa.
Seal on üks punane päitshärg,
nuga sarvis ja kirves kõrvas!
Kui sa seda salmikest loed, siis ei sünni sulle midagi paha.* (H I 7, 386 (19a) < Jüri, 1896)

Tõrjevormelistes leidub ka viiteid eepikal ja hämaraid müütilisi motiive, nt ronk tõmbamas ülle vaskrüüd; ronk ründamas müütilist hiiglaslikku härga. Need üksiktekstid viitavad, et varasematel ajajärkudel võis olla kasutusel rohkem müütilisi motiive.

Kui palutakse kaitset oma karjale võib teksti juurde kuuluda asenduseesemete või annete pakkumine printsiiбил VÄÄRTUSETU : VÄÄRTUSLIK: siit tühiseid või kahjulikke aineid, mujalt liha ja nokapärast. Tekst võib harva olla raamistatud eufemistliku pöördumisega, st algab ja lõpeb eufemismi sisaldava pöördumisega, keskmises osas on palve ennustada head ja kaitsta karja ning asenduspakkumised:

*Mööda, valge linnuke!
Ütle hääd, keela kurja,
kaitse ikka meie karja.
Siit tuhka, mujalt toorest,
mööda, valge linnuke!* (H I 4, 644 (8) Paistu, 1874)

4.1.2. Ronga poole pöördumist saame vaadelda seitsmekümne viie loitsu põhjal (ühes tekstis võib esineda mitu pöördumist, need võivad paikneda alguses või alguses ja lõpus).

Pöördumine puudub seitsmes loitsus, need sisaldavad üksnes käsku või palvet:

Kas tulid kanapoegi või munasid vargile?

Või tulid midagi valetama?

Kui valetad, siis katsu et minema saad.

Kui tõtt räägid, räägi edasi. (RKM II 272, 38 (b) < Krasnojarski krai, 1970)

4.1.3. Nimetustest esinevas loitsu juurde kuuluvas saatetekstis-kirjelduses *ronka* ja *kaarnat* mõni kord kõrvuti (vt sõnade levikut VMS): *Ronk ehk kaaren maja ümber kronksub* (H III 2, 477 (9) < Haljala, 1888), loitsus kasutatakse liiginime **kaaren või ronk** 11 korda: Rannu, Setumaa, Rõuge (3), Püha, Noa-rootsi, Urvaste, Türi, Põlva, koht teadmata; deminutiivne *kaarnake* esineb ühes tekstis: Kambja.

Tekstides leidub hääliitsusest tulenev *kronks* kahes tekstis ja sõna levilaks määrab murdesõnastik Urvaste, Rõuge, Seto (VMS 1995), rongasõnade näitel saame lisada Põlva ja Karula. Liiginime *kronk* leidub 4: Urvaste, Viljandi, Palamuse, Viru-Nigula loitsudes; *klunk* 1: Rõuge.

Ronga hääliitsust kirjeldatakse eri piirkondade loitsudes samuti erinevas sõnastuses: *kronksub~kroogutab*: Haljala, Viru-Nigula; *krongutab*: Rõngu, Otepää; *klonksub~klonsub*: Ambla; *krooksub*: Karksi; *karjub*: (Kirbla), röögib: Viljandi.

4.1.4. Pöördumistes on sage ka üldkategorია **lind** (13) kasutamine koos muude kultuuriliste markeritega: mitmuslik pöördumine *linnud* – 2: Viru-Nigula, Hageri, deminutiivne *linnuke* – 7: 2 Haljala, Viru-Nigula, Ambla, Pärnu; Palamuse, Torma; *linnukene* – 2: Hanila, Ambla; samuti *taevaalused lõnnud* – 1: Kihnu.

Eufemismidest on käibel *head linnud* – 1: Hageri ja deminutiiv *head linnukesed* – 2: Viljandi, Jüri.

Valgelind (15) esineb nii mitmuslikult kui deminutiivina ning on üldkokkuvõttes kõige populaarsem rongas eufemism. *Valgelind* – 8: Kolga-Jaani, 3 Tarvastu, Rõuge, Rannu, Vaivara, Paistu; *valge linnuke* – 4: 2 Tori, Haljala, koht teadmata; *valged linnud* – 3: 2 Pärnu-Jaagupi, Tõstamaa.

Linnu reaalsele värvusele osutavat pöördumist leidub vähem ja see on tõlgendatav ennekõike asendusnimena: **mustlind** – 3: Hanila, Põlva, Halliste; *must linnuke* – 1: Rannu.

Samas on *mustlind* ronga tähenduses laiemalt esindatud hoopis valuvõtmissõnades (“Varesele valu”), kus *mustlind* on sadades tekstides see, kellele valu üle kantakse.

Siinjuures on kohane märkida, et deminutiive kasutatakse kõige enam Lõuna-Eesti murretes, kuid loitsudes on deminutiivid levinud ka teistes piirkondades nagu nähtub ka loeteludest.

Kui eelnevas pöördui ronga poole liiginime või eufemismiga, siis eripärase joonena pöördui osas loitsudest mõlemat koos kasutades ehk liiginime ja eufemismiga (*hea lind, valge- või mustlind*) järgmiselt:

Nimetus + hea lind – 1: Viljandi; (*Ronk, ronk, hää lind*, H III 14, 413 (8) < Viljandi, 1893)

Nimetus + ilus linnuke, valge linnuke – 1: Paistu: (*Rink-ronk, ilus linnuke, valge linnuke*, ERA II 34, 360 (1) < Paistu, 1927), kasutusel on ka reduplikaat.

Nimetus + valgelind – 7: 4 Viljandi, Otepää, 2 Karksi,

Mustlind + nimetus – 1: Rõngu, nimetus + mustlind – 2: Helme, Tarvastu.

4.1.5. Düsfeemisme kasutatakse kümnes tekstis, kus on kasutusel kokku 16 erinevat düsfeemismi. kas a) kahes paralleelvärsis või b) loeteluna (14 nimetust). Otseselt sõimunimetusi esineb pöördumistes mõnel korral. *Sitakene* (‘väike, armetu olend’) esineb ainukordselt pöördumisvärsis *Oh sa vana sitakene* (E 63674 (4) < Tartu I, 1929), järgneb palve mitte kahjustada karja ja asenduspaikkumine *sulle x, mulle y*.

Teine kasutatud väljend *Viru hatt* on osa loetelust. Loits algab sülgamisega, sajandeid vana tõrjevõttega, millele järgnevad düsfeemismid: *Tpvui, tpvui, tpvui! Viru hatt, tõrvapütt, tulitungel, tuhkhaid* (H I 2, 608 (3) < Rõuge, 1889).

Loetelus esinevad *viisrajak* (üks kuradi peitenimetusi, vahel ka ‘vana viisk’) on püsivamaid düsfeemisme rongasõnades, teised nimetused on seotud talupidamise vanade, tahmaste, musta värvusega, rābaldunud ja kehvade esemete (pastlapaik, ahjutuust, ahjuroop ja ahjuhark – kaks viimast kuuluvad ühtlasi tulega seotud tähendusvälja).

Düsfeemismide täielik loetelu sisaldab pöördumisi: *ruunanahk, vana hiiuhalli* (halli hobuse) *nahk; tulitukk / tuletukk, tuletungal, pastlapaik, ahjuots, ahjutuust, pajatuust, aiaalune, ahjuhark, ahjuroop, tõrvapütt, tuhkhaid, luuakonts, viisrajak*. Düsfeemismide järjekord loetelus näib olevat vaba, näiteks: *Oh sa ahjuruup ja luvvakonds* jne (H II 25, 258 (221a) < Helme, 1889) või: *Oh sina viisraak, pastlapaik, tulitukk, ahjuots, paatuust, aiaalune* (E 23826 (2) < Halliste, 1896).

Kui eelnevas loetelus pöördui düsfeemismi kasutades ja nimetus puudus, siis järgnevas kuues tekstis on nimetus olemas: kahes paralleelvärsis kasutatakse

nimetust ja düsfemisme: *Ronk, ronk ruunanahk, / vana hiiu halli nahk* (A 7935 (50) < Helme, 1925; E 56148/9 (21) < Helme, 1925). Täistekstis järgneb düsfemismiga pöördumisele käsk ja asenduspakkumised äramineku korvamiseks:

*Ronk, ronk ruunanahk,
vana hiiuhalli nahk;
mine ära päevä pealt,
[kui lähed ära, siis]
ma annan sulle pätsi leiba,
peale pätsi kikukese.
Ma annan sulle karbi räimi,
pääle karbi kats räime.*

(A 7935 (50) Helme, 1925; E 56148/9 (21) < Helme, 1925)

Nimetus+düsfemismide loetelu esineb kahes tekstis: *Ronk, ronk, tuletukk, pastlapaik, ahjuruup* (H III 16, 267 (28) < Karksi, 1890 ja ERA II 177, 451 (258) < Viljandi, 1937).

Nimetus+eufemism+düsfemismid esineb kahes Tarvastu üleskirjutuses: *Ronk, ronk, valgelind, viiskravak, pastlapaik* (E 1224 (74) < Tarvastu, 1893) ja *Ronk, ronk, valgelind, viisrävak, pastlapaik, tulitukk, ahjuhark* (E 8486 (134) < Tarvastu, 1900).

Reeglina on pöördumise positsiooni täitmisel esitajal olnud suur vabadus. Nt motiivile *sulle x, mulle y* – ‘sul pesa poegi¹² täis, mul laut lambaid täis’ juures esineb pöördumisena *lind, valgelind*, kuid adressaat võib ka puududa. 2.1.2. ja 2.1.3. pöördumistes kasutatakse kordust, tekstirütmi seisukohast on tegemist huvitava võimalusega, misjuures korratakse kas nimetust, käsku, teretust jm, esineb ka reduplikaate:

- *Ronk, ronk valgelind;*
- *Rink-ronk ilus linnuke, valge linnuke;*
- *Räägi head, räägi head;*
- *Räägi head, linnukene, / räägi head, linnukene;*
- *Häid sõnumid linnud, häid sõnumid;*
- *Valged linnud, valged linnud;*
- *Head, head linnud;*
- *Head, head, head linnud;*
- *Eemal, eemal, linnuke;*
- *Tere, tere, valgelind;*
- *Ronk, ronk, hääлинд.*

4.2.1. Teiste lindudega seotud loitsud

Hanede (*Anser*) kaitseks kasutati meieisapalvet, kuid väikesearvuline loitsude kogus on enamasti ilma pöördumiseta, kasutatakse deminutiivi hahekesed (2): 2 Setu.

Vares (*Corvus*) on vareslaste sugukonna liikme ja segatoidulisena pike-malt elanud inimeste läheduses. Loitsudega pöördumistest on kõige levinum palve ennustada head, tuua häid sõnumeid ja tõrjuda kahjustavaid sõnumeid ning sündmusi. Loitsud on kas ilma adressaadita (9), kasutatakse deminutiivi *linnuke* (1), liiginime *vares* (5), deminutiivi *varesekene* (1) ja düsfemisme (1). Nimetust korratakse: *Vares, vares, kui sa head karjud*: Püha, 2 Karja, Kambja.

Valge-toonekurg (*Ciconia ciconia*) kandis usundis mitut tähendust ja oli lind, keda ei võinud tappa. Hilisfolklooris on teda talle omistatud laste toomist, mis muutis ta oluliseks viljakussümboliks näiteks pulmakombestikus. Loitsude arvukuse annavad kurgede sügisesed teelesaatmise sõnad. Populaarsed olid loitsud, millega eksitati kureparv nende lennuteelt ära, aeti nende read segamini, pandi kured parves kohtasid vahetama; ja teiseks loits, millega korrastati read ja saadeti nad heade soovidega teele. Nimetusi on vähe, düsfemismid puuduvad, eufemisme leidub üks. Loitsudest on ilma adressaadita 45; liiginimi esineb 73 tekstis: *kurg* – 4: Järva-Jaani, Jüri, Rapla, Simuna; *kureke* – 2: 2 Viljandi; *kurekene* – 6: Kuusalu, Tartu, 3 Viljandi, Tartu; *kured* – 9: Kihnu, 2 Paide, Puhja, Põltsamaa, 2 Põlva, Räpina, Urvaste; *kurekesed* – 52: Audru, 2 Haljala, 2 Halliste, 7 Helme, Häädemeeste, 4 Kambja, Karula, 4 Kolga-Jaani, Maarja-Magdaleena, Märjamaa, 4 Nõo, 2 Otepää, Paistu, Pilstvere, 2 Põltsamaa, 3 Rannu, 2 Rõngu, Rõuge, Räpina, Tartu, Tori, 2 Vastseliina, Viljandi, 4 Võnnu, Setu, asundused.

Lind realiseerus 13 korral variantidena: *linnukene* – 2: Häädemeeste, Väike-Maarja; *linnud* – 1: Kihelkonna; *linnukesed* – 10: Kuusalu, Karuse, 2 Kursi, 5 Märjamaa, Kaarma, Põide, Tõstamaa; laiendiga: *minu lind* – 3: 3 Kuusalu, *minu kurg* – 2: 2 Vastseliina. Eufemism *valgelindu linnukene* – 1: Suure-Jaani.

Kullisõnade¹³ paaris tekstis adressaat puudub, kuid 34 tekstis nimetatakse kulli (kullikest) kanavargaks, 28 tekstis pöördutakse kasutades: mehenimi + kanavaras.

Ainsa kodulinnuna jäi artiklis valikusse **kodukana** (*Gallus gallus domesticus*). Loitsudes on kasutusel kas ilma adressaadita pöördumine: 17, nimetus *kana* (11): mis jaguneb *kana* – 2, *tibu* – 5: *tibuke* – 1; *tibud* – 1, *tibukesed* – 2. Kanapoegade kohta kehtivad eespool nimetatud sümboolsed röövloomade ja -lindudega jagamise reeglid (nt H I 4, 694 (3) Maarja-Magdaleena, 1876; ERA II 159, 471 (20) Lääne-Nigula, 1937).

Illustratsioon 2. Linnud.

LINNUD	Ilma adressaadita	Nimetus	Üldnimetus <i>Lind</i>	Eufemism	Düsfeemism
Hani	3	2			
Kana	17	11			
Kull	2	34 + (düsfeemism)			+ 34
Valge toone- kurg	45	73	13	1	
Ronk	9	15	12	30	16
Vares	9	5	1		1

5. Adresseerimine, eufemismid ja düsfemismid hundiloitsudes

5.1. Hundifolkloor on erakordselt mitmekesine, sh on hundiga seotud mitmed haigused, mis võidi saada nt hirmu või ehmatamise tõttu. Kui rase ehmatas hundist, sündis hundihaigusega laps, ravimiseks tuli haigus sümboolselt põhjustajale tagasi kanda. Ravimise käigus viheldi last hundi naha või hundi sabaga, teda kõnetati kui hunti ja samastati riituse ajal hundiga. Mõnel pool haigeti last ja temast öeldi lahti nagu hundist.

Hunditähe (hundimärgi, erilise sünnimärgi) põhjused olid samalaadsed: kui rase hundist hirmudes ennast puudutas, siis kandus see üle sündimata lapsele. Hundimärk usuti olevat eluaegne ja seda ei saanud ravida. Samuti võis inimene kaotada hääle kui hunt teda vargsi jälgis. Selle vasturaviks sooritati sümbolne hääle tagasi küsimise rituaal.

Hundi jälgede ümberpööraja käed omandasid ravivõime. Hundi rasval, nahal, sabal, küüntel ja jälgedel oli oma osa hunditõrjeriitustes ja hundi põhjustatud haiguste ravimisel, hundisabaga vihtlemine¹⁴ oli üks armumaagia võtteid. Hunti nimetatakse loomulikult ka selliste võtetega seotud loitsudes. Hundirasvast küünal muutis vargad, samuti painaja, kuradi ja teised deemonlikud taustaga olendid nähtavaks, mis andis võimaluse neid tõrjuda (vt Rootsi 2011; Gura 1997; Kõiva 2019b).

Peitenimesid oli hundil eesti loomadest kõige rohkem. Hundi-uurija Ilmar Rootsi arvates ulatus nende koguarv üle viiesaja (Rootsi 2021) ja isegi loitsudes

on kokku 177 unikaalset nimetust, mis on saadud kolmesaja nimetusi sisaldava üleskirjutuse pealt.¹⁵ Tihti on ühes tekstis mitmeid eufemisme ja rohkem kui üks pöördumine. Hundisõnade kõige populaarsem struktuurimudel koosneb: a) meelitavatest pöördumisvärssidest (2–4värsiline aupaklik pöördumine nagu *Metsa ukku, metsa akku, / metsa kuldane kuningas...*, millele b) järgneb keeld, ümbersuunamine või muu soov.

5.1.1. Adressaat puudub 56 tekstis: need on enamasti käskivas kõneviisis korraldused: *Sule suu!*; *Valjasta hoost!*, lühemad rituaali saatvad sõnad või isegi pikemad värsilised hundisõnad.

*Kui susi karja tuleb, viskab karjus kannukesega ja ütleb:
Tulitungõl suuhõ,
tõrvakand kaala,
küläkarja minemä.* (E 15784 (1) < Rõuge, 1895)

Kohtame ka loitsusid, kus hundil palutakse hoopis tuua liha, mis moodustab omaette loitsude rühma:

Vanasti kui ond [oli] nii pallu pallast maad, aetud kari välja. Karjane saadetud paljajalu ja linane rüüd seljas karja. Pidanud ütleva: “Too sa liha, ma toon soola!” Hunt pidand lihatooja olema, siis hunt ei viind looma. (RKM II 158, 410/1 (76) < Tori, 1963)

5.1.2. Nimetust kasutades pöördutakse 83 tekstis *hundi / soe* poole. Deminutiivne *hundike* on esindatud neljas tekstis.

5.1.3. Eufemismide ja asendusnimede seast eenduvad pöörumised püha Jüri poole. Lõuna- ja idaslaavi folklooris huntide karjuse ja valitsejana tuntud püha Jüri (slaavi paralleele vt Mencej 2002) nime kohtame poolesajas tekstis, valdavalt palutakse tal hoida oma hoolealused vaos, mitte lubada neid karja kallale. Hunte nimetatakse tema koerteks, kutsikateks, ka varssadeks ja vastavalt palutakse neid pühakul jälgida ja hoida nad inimeste karjast eemal.

Püha Jüri tekstide sülemi peitenimed varieeruvad järgmiselt: *püha Jüri poisikesed* (9), *püha Jüri pühad sulased* (1), *püha Jüri varsakõsõ* (1), *püha Jüri kurjad koerad / penid* (19), *püha Jüri suured koerad* (9), *püha Jüri armid koerad* (1), *püha Jüri koerukesed* (1), *püha Jüri kutsikad* (16), *püha Jüri kutsikuke* (5), *püha Jüri rakikesed* (1), *püha Jüri kenad kutsikad* (1).

Hundi asendusnimenä võidi kasutada lihtsalt **koer** (20): *koer* (5), *koerakesed* (3); deminutiividest *kutsa* (1), *kutsakene* (1), *kutsikad* (1) *kutsikukese*, *pinikese* (2), *metsakoer*, epiteediga täpsustatult: *kiriva pinikese* (1), *halli(d) koera(d)* (2), *armas hallikoera* (2) või ka *ilusa elajakese* (1).

Tähelepanndav on ka väljaspool püha Jüri temaatikat pisendavate nimetuste kasutamine (kutsikad, vasikad, varsad, inimeste puhul poisikesed), deminutiivid (*kutsikud* jm). Osalt on tegemist antiteesiga, kus metsloom asendatakse koduloomaga, kiskja saakloomaga või kiskja asendatakse inimesega.¹⁶

Osa nimetustest viitab hundi välimusele, elupaigale, eluviisile, käitumisele, teda nimetatakse peremeheks ja kuningaks, st pöördatakse kui sotsiaalselt võrdse või kõrgemal positsioonil isiku poole: *isand* (8), *kuningas* (93), *metsasaks*, *metsaisand*, *vana kuldjalg*, *härä*, *emand* (42), *neitsi* (28).

Inimesega võrdsustavatest nimetustest esinevad veel *mees*, *külamees* ja sugulussõnad või nende pinnalt kombineeritud nimetused: *vend*, *onu*, *metsaonu*. 19. sajandil ja hiljemgi kutsuti võõraid täiskasvanuid külaonu või -tädi, ka onu või tädi. Ka slaavi rahvaluules kasutatakse hundi eufemismina sugulus-termineid (Gura 1995, 1997).

Kui hunt tee peal ees on, siis peab ütleva: "Külamees, tee pooleks!" Siis peab hunt eest ära minema, ja mitte ühtegi vaeva tegema. (H I 1, 394 (1) < Risti, 1889)

Terve rida peitenimesid viitab **välimusele**: *kriimsilm*, *va villasaba*, *sorksaba* (rippuv saba), *kriimsilma isand*, *hallivatimees*, *süsisilm*, *metsahall*, *tömpjalg*, *laikäpp*, *metsaiilu* ('väikesed metsaolendid', üleskirjutus Kihelkonnast, lisab senisele Jaani ja Jõhvi piirkonnale veel ühe levila), *va hall*, *süsisilm* / *söesilm*.

Eluviisile osutavad *lambavaras*, *hobõsõsüüjä* (hobusesõoja).

Loodusliku **elukohaga** on seostatavad: *metsakoer*, *võsavillem*, *pajuvasikas*, *võsavasikas*, *soovasikas*, *kõrbekutsikas*, *metsakutsikas*, *va sootagune*. Põhimõtteliselt osutab elukohale (väljaspool inimese kodu) ka *aiatagune*.

Sagedane on elukoht koos pisendava nimetusega (eespool oli juttu antiteesi kasutamisest): *pajuvasikas*, *võsavasikas*, *mõtsakutsu*, *soovasikas*, *kõrbekutsikas*, *metsakutsikas*; osa nimetusi on kombineeritud inimese nimega või kutsutakse hunti üldse mehe- või naisenimega (võsavillem, Ivan, Ansi Kadi).

Peitenimedest osa on seotud **värvusega**. Selliste tekstide koguarv on väike, kuid nad on kõnekad, sest püsivad hundi karvkatte värvile lähedal. Tuntum asendusnimi loitsudes, keeles ja kirjanduses on *hallivatimees*~*hallikuuemees*. Loitsudes on hallipõhiseid nimetusi kokku kakskümmend üks, kõiki muid värve on vähem: *kirju* (4), *must* (5), *hiirehalli haavakarva*; *valge* (3), viimasel juhul on põhisõna *varss* või *vasikas*, peitenimi osutab samastamisele metshaldja

karjaga (vrd haug kui kalakaitsja või ka kalakaitsja karja liige, nimetusega orikas, vasikas).

Mõnel juhul võib värvnimetus olla peitenimi: *hallikene, kirju, must*:

[--] *kirju meid ei kisu,*
ega see musta meid ei murra [--] (E 4833 (2) < Viljandi, 1893)

Kehaosa asendusnimenä esineb Setumaalt pärit tekstis, kus nimetatakse kolmes paralleelvärsis *kõrvakõnõ, nännäkõnõ, hännakõnõ* (RKM II 44, 297/8 (162) < Setumaa, 1953). Ontoloogiliselt on tekst lähedane libahundisõnadega, kus hundiks muutumise loitsus samuti soovitakse silmad ja kõrvad pähe, saba taha.

Esimeses pöördumisvärsis kasutatakse nii kvaasisõnu kui reduplikaatiive, millel võib olla aimatav tähendus, nonsenss-sõnad on üks loitsude tüüpjooni. Seesuguseid erinevaid nimetuspaare on tervelt 36 variatsiooni, sisult sobivad vähem värsid: *Kiilu silma, viilu silma; metsa sissid, metsa hallid vissid*. Viimane sõnapaar võrdleb hunti koduloomadega. Erandlik on ka kahel korral esinev *Maa esä, maa emä* metsa-teemaliste pöördumiste hulgas.

Tähendusega algusvärssidest on kasutusel *metsa sikku, metsa sokku* (mõlema tähendus 'isane sokk', EKSS 2009) (17 varianti). Realisatsioonide varieeruvus on üsna suur: *Metsa uku, metsa sokku; Mõtsa siku, mõtsa halliku; Metsa sikku, metsa hakku*.

Teine populaarne pöördumiste sülem on seotud *uku-aku* (taat-eit) variatiivsusega: *Metsa ukku, metsa akka / akku* (4); *Metsa uku – metsa uku, uku-auku; akku-ukku*.

Kõik muud sõnapaarid, reduplikaadid ja kvaasisõnad algusvärsis varieeruvad, ent esinevad enamalt jaolt ainukordselt. (Kõikides värssides on mõlema sõna ees määratlus *metsa – metsa ulli, metsa alli*):

uigud-aigud; uiku-aiku; alpi-ulpi; ulpi-alpi (3), *ulju-alju* (3), *elpi-alpi; illu-allu; illi-halli, itti-atti* (3), *itti-ätti; ittid-attid* (2), *ikkid-akkid; ittu-attu* (4), *otti-atti; eitti-atti; etti-atti; ulli-alli* (6), *alli-ulli; uupi-aapi, hulli – metsa halli; ülli-halli, iisid-siisid, üppi-appi* (2) ja *intu-antu* (3).

Sõnapaarides esinevat *halli, (h)allu, (h)alli* võib tõlgendada reduplikaadina, kuid sama hästi halli värvi kaudu hundi määramisena, *(h)ullu, hulli* tõlgendub samal viisil, seda toetab omakorda alliteratsioonil põhinev väljend *hull hunt*, mis esineb kaheksas värsis.

Algusvärsile järgnevad meelitavad pöördumised varieeruvad samuti arvestataval määral, iga populaarsuselt järgnev esineb vähemates variantides. Neist sagedasim värss pöördub hundi kui metsa kuninga poole, mis on üks

stabiilsemaid värsiridu ja esineb, kuigi täiendav epiteet esineb vastavalt murdele erineval kujul: *metsa kuldase / kullase / kullassa / kuldese, kulda kuningas* (85), üksiktekstides esinevad epiteetidena *kurinde, kurdane, kulleri kuningas*. Populaarse *kuningas* kõrval leidub vähesel määral *härri* ja *isand* (8 teksti): *metsa ärtu herrakene* (5), üksiktekstidena *metsa heldised isandad, metsa ilusa isanda, mõtsa ilvetud isandä*.

Pöördumisi *metsa emanda* poole on 42 (enamasti kolmas värss): *metsa emand* (21 teksti), *metsa heldene emanda* (13), *metsa helmine emand* (2), ainutekstilised on *ilvetud / ehitud / ejarmu / ärdane emand* ja lihtsalt *metsa emand*. Ühel korral esineb *metsa kuldakrooni prouakene* – esindades teistsugust sotsiaalset pöördumist.

Neitsi-värssse on 28, epiteedid varieeruvad rohkem kui *emanda* puhul: *metsa neitsikene* (15); *nirki-nerki / nirki neitsikene* (4), *metsas noored neitsikesed / nooride neitsikene* (2), *numma / siidineitsikene* (2), ainutekstilised on *metsa kuldatrooni neitsikene, kriimusilma neitsikene, nõmme noori neitsikene, siidisaba neitsikesed, metsa mamka neitsikene*.¹⁷

Lõunaeesti tekstides nimetatakse *metsa ema* ja *metsa isa* (haldja nimetus selles piirkonnas on *ema*, *isa*), pöördumisi on kuus ja neist kaks deminutiivsed: *mõtsa esa, mõtsa ema* (4), *mõtsa esäke, mõtsa emäke* (2).

Teises ja järgnevates värssides võidakse kasutada hoopis hundi välimusele viitavaid asendusnimesid: *harvalõuga* (24), *pikkalõuga* (24), *halliparda* (9), *metsa kardane kasukas* (7), ainsa tekstiga esindatud on *metsa karvane kasukas; metsa pikka peenilõuga; metsa kaskene koonuke*.

Näiteks väljend *halliparda* jaguneb järgnevalt: *metsa halliparda* (5), *metsa armsad hallid parrad* (2), ainutekstina *armas hallas pardake; hallivati parda*. Lähedased värssid on *metsahalli harva lakaga* (1) ja *metsa hatu halli pärga* (3), millest esimeses lisandub karvastiku värvusest tulenevale peitenimele välimuse iseloomustus – *harvalakaline hunt*; teise värssi *hatu* on arvatavasti deninutiiv *hatast* ja *pärg* ilmselt *juhumuutus*.

Mitme pöördumisvärssiga algavates loitsudes leidub näiteid peaaegu kõiki-dest eespool nimetatud alaliikidest: a) seoseid elukoha ja nime (deminutiivi) kombinatsioonidega nagu:

- a) *pajuvillem poisikene, paeopõosa poisikene*;
- b) värvusnimetusel põhinevad lisaks eespool nimetatud halli jm värvustele: *hiirehalli haavakarva; hobejane oue päältä*;
- c) kõrgemale staatusele osutav rõivadetail üldistatakse peitenimeks nt loetelus: *Oo, hunti, udukübara; siidisukka, kuldakinga*;¹⁸
- d) teatavasse metsaametisse nimetamine: *metsälaane lambapoissi*;

e) metshaldja või lähedases positsioonis püha Jüri kariloomaks nimetamine, ka kutsumine metsa vasikaks või hobuseks: *saare valgedpea vasikad* (1), *metsa valgepea vasikas* (1), *metsa kimmel* (1);

f) alliteratsiooni-assonantsi sundusest tulenevad ülekanded ja eksitused *hale haavigu emända*,¹⁹ *metsa räästa rähnike*,²⁰ kusjuures *haavikuemand* on jänese peitenimi, ilmselt on tegemist improvisatsiooniga.

Kui võrrelda rahvaluulearhiivi ainekogu 19. sajandil tegutsenud baltisaksa mõisniku ja kirjamees Johann Wilhelm von Luce (1750–1842) kirjeldusega hundi eufemismidest: [s]aarlased nimetasid hunti vana hall, vana julge, metsalind või lihtsalt mets (Luce 1827), siis loitsudes ei leidu *vana julge* ja kadunud on ka *metsalind*, kuid muud nimetused on säilinud. *Metsalind* osutab tänasest erinevale kategoriseerimisele: vanemates tekstides nimetati linnuks näiteks jänest.

5.1.4. Düsfeemismide hulka kuuluvad hunte kuradi ja demonlike olenditega võrdsustavad nimetused: *vana halv, pagan; mõtsakoll, painavavanamees, vanapoiss, metsaline, mets, hurjoh hunt, tohoh tonti* (8), *suidenid-saidenid sarvikud; mõtsa viha, mõtsa paha; hunt hullu, metsa kolli*; ka *marupini*. Ühe eripärana torkabki silma, et hundiloitsudes on düsfeemismid vähe esindatud (kui mitte arvestada justkui halvakõlalisi asendusnimesid, ent siin võib osalt olla tegemist tänase keeletajuga, mis seab tekstide mõistmisele oma piirid).

Kokkuvõte

Peite- ehk asendusnimede süsteem on keelel ja meelel põhinev käitumisviis, mis lähtub vajadusest arendada dialoogi. Martin Heidegger (1981: 38) rõhutab, et inimese olemise alus on keel, mis on autentne eelkõige dialoogis. Dialoogis olemine iseloomustab meie olemust.

Loodusloitsud esindavad inimese dialoogi loodusega. Vaatluse all oli sellest väike, kuid kõnekas osa – pöördumised elavate loodusobjektide poole, loitsus esinev adresseerimine, põgusalt kombekäitumise ja usundi mõju loitsudele.

Pöördumised toimuvad erinevatel, kuid pragmaatilistel põhjustel: (püügi) edu tagamine, olendi tõrjumine ja tema mujale suunamine, jõu ülekanne inimesele, ka tasakaalustava leppe pakkumine. Vähemalt osaliselt on see argumentatsioon, vastaspoole jaoks teise vaatepunkti pakkumine, samuti rituaalse tegevuse verbaliseerimine.

Üllatavalt suur oli loitsude arv, kus adressaati ei nimetata ja otsene pöördumine puudub: 11% hundisõnadest, 10,9% rong- ja 58% prussakasõnadest.

Adressaadi puudumist ei mõjutanud teksti vormiline külg (allitereeruva värssi vorm, lühiloits vm). Seevastu liiginime (või ka üldkategoriat lind) kasutatakse pöördumistes 6,4% prussakasõnadest, 36,5% rongasõnadest, 15% hundisõnadest.

Eufemismide kasutamine on kõikide liikide loitsudes erinev: 66% hundi-, 19,5% rongas- ja 32,2% prussakasõnadest sisaldab eufemisme. Kuigi mitmete püsivate asendusnimede ja pöördumiste arv on suur (*Metsa kuldne kuningas* – üle 90, *metsa emand* 42), on enamik realisatsioonid väikesearvulised või ainukordsed.

Tim Ingoldi reegel loomadele nime andmisest ja nimetamisest leiab loodusloitsudes teatava kinnituse, kuid mitte absoluutse. Loitsudes jäävad ebakindlaks piirid peitenimede, poeetiliste sünonüümide ja eufemismide vahel, mis ootab edasist täpsustamist, kuid eenduvad dihhotoomiad: noorem : vanem, valge : must, omanik : varatu, rikas : vaene, paikne : rändaja, oma : võõras jm.

Kuna loitsud on üks keelelise dialoogi väljendus, siis on asendus- ja peitenimede arv neis väiksem, kuid ka teistsugune, poeetilisem, mitmesõnalisem. Hundi-uuriija Ilmar Rootsi arvutuste kohaselt ulatus hundi peitenimede koguarv üle viiesaja, loitsudes on unikaalseid pöördumisi tänase ainestiku põhjal üle saja seitsekümmene kolmesajas fikseeritud arhiivitekstis.²¹

Märkimist väärivad düsfemismide tagasihoidlik arv ja puudumine nt kilgi-, kärbse-, rohutirtsu-, kirbu- ja lepatriinusõnades ja enamiku lindude puhul, ka otseseid needmissõnu ega vandumist ei esine. Vähe on düsfemismide arv hundi poole pöördumistes, erandiks on kullisõnad – kulli verbaalseks mõjutamiseks oli vähe võimalusi peale noorloomade sümboolse pakkumise ja düsfemismiga peletamise. Düsfemismide seas on esindatud samastamine inimesega (*kerjused*, *sandid*), demonlike olenditega (rongal *viisrajak*, hundil nt *metsakoll*) või loomadega (prussaka juures *häbemata koer*, *kõlbmatu loom*). Tunnuslik on nn pehmete düsfemismide kasutamine, nt rongasõnades on nimetused seotud talupidamise vanade, tahmaste, musta värvusega, rābaldunud ja kehvade või musta värvusega esemetega.

Iseloomustav joon on eufemismi või düsfemismi põhinemine inimese ja mitte-inimese samastamisel ja pöördumine adressaadi kui kõrgemal sotsiaalsel positsioonil isiku poole. Hundisõnades on valikus *isand*, *kuningas*, *metsasaks*, *metsaisand*, *vana kuldjalg*, ka *härja ja emand*; prussakal *saksad*. Märkigem, et linde ei samastatud loitsudes inimestega ja sellised asendused pöördumistes puuduvad.

Samastamine inimesega esineb hundi- ja prussakasõnades (*mees*, *külamees*), mesilasesõnades *väiksed mehed*, *töömehed*, sugulusterminid on kasutusel hundisõnades (*onu*, *külaonu*, *isa*, *ema*) ja mesilasesõnades (*ema*, *vennad*, *õed*). Prussakasõnades nimetatakse neid *reisijad*, *rändajad*, *võõrad* ja sama tähendust kannavad (vähemalt osaliselt) ka sugulusterminid *onu*, *külaonu*. Hunt

võidakse nimetada metsaametisse (*metsälaane lambapoissi*). Düsphemismides samastatakse teda peamiselt madala sotsiaalse staatusega isikuga.

Värvusega seotud asendusnimetused on levinud kõigi kolme vaadeldud olen-di juures: hundinimetustes on enim hallipõhiseid nimetusi, harvem ka kirju ja valge; rongal valge ja must; prussakal ja mõnel muul putukal *kuldne*, enamasti siiski *punane*. Lindudest on värvuspõhiseid nimetusi veel valgetoonekurel.

Pars pro toto ehk kehaosa looma asemel esineb hundisõnades, kõrgemale staatusele osutav rõivadetail üldistatakse peitenimeks huntidel; elava ja surnu vastandus toimib prussakasõnades (*soejalg – külmjalg*).

Siiski põhinevad hundi peitenimed oluliselt tema välimusel, eluviisil ja elukohal; asendused toimuvad teiste loomadega osalt usundilistel põhjustel, osalt on tegemist antiteesiga, kus metsloom asendatakse koduloomaga, kiskja saakloomaga või kiskja inimesega. Toimuvad pisendavad vahetused (kutsikad, vasikad, varsad; poisikesed) ja kasutusel on deminutiivid (*kutsikud* jm). Siinjuures on kohane meenutada suhteid loomade kaitsjatega: huntidel on metshald-jaga samas positsioonis püha Jüri, mistõttu hunte nimetatakse tema koerteks, vasikateks ja varssadeks; sama pöördumisvõtet kasutatakse mesilasesõnades.

Keeleliselt on iseloomulik joon hundi- ja rongasõnades ning osades varese-sõnades tähendusega asendusnimede kõrval kvaasisõnade ja reduplikatiivide (eeskätt esimeses värsis) ja loitsudele tunnuslikke nonsenss-sõnade kasuta-mine.

Eelnev tõi esile asendusnimede keelelise aluse, mitmekesisuse ja esteetilised kvaliteedid. Kui vaadata dialoogi usundi ja eetika külge, siis leiame mesilaste, loomade-lindude loendamiskeelu, aga ka huvitavaid rollivahetusi ja maskeerimist: sündinud kodulooma samastamine metsloomaga, koduloom kuulutatakse kiskjaks, sümboolne loovutamine ussi, hundi, kulli või kotka osaks. Käitumisreegel kehtis kõigi koduloomade ja -lindude kohta.

Rituaalsete reeglite ajalised ja ruumilised parameetrid sõltusid vajadusest: sõnakeelud kehtisid aastaringselt, kindla kriitilise aja ja tähtpäevaga olid seotud hundiõrje ja andide viimine jüripäeval ja hingedeajal, ka osa putukatõrjest.

Tänusõnad

Artikli valmimist toetas Eesti Kirjandusmuuseumi uurimisprojekt EKM 8-2/20/3 ja Eesti-uuringute Tippkeskus (TK 145) Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu.

Kommentaariid

- ¹ Vrd nimisõna poeetilistes sünonüümides, Peegel 2004.
- ² Oskar Loorits kasutab terminina veel *varjunimi* ja *salanimi* (Loorits 1931: 456 jj).
- ³ Käsikirja omistati tuntud eesti koolisüsteemi rajajale ja kirjakeele reformijale Johann Forseliusele (?–1584). Aastal 1854 avaldas laiendatud mahus käsikirja Peterburi Teaduste Akadeemia Johann Wolfgang Boecleri nime all koos Fr. R. Kreutzwaldi täiendustega.
- ⁴ Huvitav on märkida, et kalastusloitsudes pööratakse tursa poole deminutiiviga ja teda kirjeldatakse kui *merepõhja pörsukest* ja *halli poissi* (30061/2 (42.5) < Jämaja, 1897). Esimene korreleerub uskumustest tuntud kujutlusega vetehaldja kariloomast, teine tõstab kala inimesega samasse klassi.
- ⁵ Putukatest on esitatud vaade elamusöödikute kohta; herilase, vapsiku, vaablase ja herilase kohta on teada üksiktekstid; sipelgate kohta loitsud puuduvad.
- ⁶ *Külamehed, minge maamehe kaasa* (E 59455 (5) < Narva, 1921).
- ⁷ Elava putuka vastandamine surnuga, külmjalaga on üldine võte: Leida Laasma kirjutab Kodaverest, kuidas prussakas saadetakse majani jõudnud surnurongiga loitsu abil minema: “Külmjalga läheb, soejalg läheb tagant järele.” Peale selle kadunud prussakad nende toast [-] (RKM II 174, 269/70 (1) < Kodavere, 1963). Surnut nimetatakse *külmkäng* ka Võnnus: Kui matuserong teed mööda läheb, siis peab kolm korda ümber maja jooksuma ja iga korra ajal uksest sisse hüüdma: “Verevatimehe välja, külmkäng tuleb!” siis kaovad prussakad (E, StK 36, 49 (61) < Võnnu, 1926). Rakvere tekstis soovitatatakse: “Punased jalad, hakake minema, külmad jalad juba tulevad!” (RKM II 425, 227 (3) < Rakvere 1, 1989). Neljas tekstis vastandub *punasekuumehele* vm prussaka asendusnimetusele (*külm*)*koolja*: H II 71, 640 (36) < Simuna, 1904; E 60794/5 (5) < Väike-Maarja, 1927; KKI 63, 79/80 (22) < Kuusalu, 1973; ERA II 1, 823/4 (32) < Tallinna l., 1928; ühes ka *kadunuke*: E 54446 (5) < Jõelähtme, 1924.
- ⁸ Samas pärineb *sandid* improvisatsioon harrastavalt üleskirjutajalt, mis võiks seletada positsioonide vahetust. Tekstis nimetatakse prussakaid santideks ja talurahvast saksteks. *Sandid välja, saks tuli tuppa!* (ERA II 200, 511/3 (49) < Martna, 1939)
- ⁹ Lepatriinusõnu on fikseeritud üle kahe tuhande teksti, ainuüksi nimetusi on neis üle 70, eesti murdesõnastikus leidub neid veel arvukamalt. Lähemalt saab nimetuste ja rütmimudelite kohta lugeda Krikmann & Sarv 2008. Lepatriinusõnades ei esine eufemisme, pöördumisel kasutatakse murdekeelset kohalikku nimetust.
- ¹⁰ Sama motiiv on tuntud ka eesti pärimuses (Boganeva & Kõiva 2021), kuid ka paraipiibellikes tekstides ja Koraanis; apogrüüfidega seotud etioloogiate motiivide loetelu vt Hiimäe 1996.
- ¹¹ Vt Krikmann & Sarv 2008: 2018.
- ¹² Rahvapärane taksonoomia eeldab, et lindude pojad on neile sama olulised kui talupojale lambad.
- ¹³ Kulliks kutsuti erinevaid röövlindude: haugas, kanakull, hiireviu, ka merikotkas.
- ¹⁴ Hunt oli sümboliliselt peigmehe tähenduses lauludes ja ka unenäoasetustes jm.
- ¹⁵ Arvestatud ei ole katkendeid, palveid, loendamispõhised loitse ega hundi põhjustatud haiguste ravimist.

- ¹⁶ Oma kari on ka metshaldjal ja vetehaldjal, sisuliselt püha Jüri on teatava määrani metsahaldja funktsioonis, seega on huntide nimetamine tema kariloomadena ootuspärane.
- ¹⁷ Viimane näide metsa mamka neitsikene: H IV 9, 18 < Ambla khk, Lehtse v – Jakob Kents (1901).
- ¹⁸ H II 65, 10 < Rakvere khk – Kristjan Raud (1894).
- ¹⁹ H II 22, 868/9 (11) < Saarde khk – Jaan Jakobson (1889)
- ²⁰ Metsa uupi, metsa aapi, / metsa kulleri kuningas, / metsa räästa rähnike. / Karjatsese mitu viga – / vesi all ja vesi peal, / vesi varvaste vahele (E, StK 5, 203 (14) < Pärnu-Jaagupi khk, Pööravere k – Karl Kesä < Riina Kusinsky (1921).
- ²¹ vt loendit <https://www.folklore.ee/pubte/data/mare> (EI AVANE).

Allikad

Eesti loitsude digitaalne korpus, digitaalne tööriist Skriptoorium. Artiklis kasutatud rahvaluule käsikirjade sarjade lühendid selles artiklis tähistavad järgmisi käsikirjasid Eesti Rahvaluule Arhiivis:

H – Jakob Hurda käsikirjad

E – Matthias Johann Eiseni käsikirjad

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjad

RKM – Riiklik Kirjandusmuuseumi käsikirjad

A – Walter Andersoni käsikirjad

E, StK – Matthias Johann Eiseni stipendiaatide käsikirjad

Kirjandus

Abbott, Gerry 2010. Dying and Killing: Euphemisms in current English. – *English Today* 26 (4), lk 51–52 (DOI:10.1017/S0266078410000349).

Afanasjev, Aleksandr 1865 = Afanas'ev, Aleksandr. *Poeticheskie vozzrenia slavian na prirodu* I. Moskva: Soldatenkov.

Allan, Keith & Burridge, Kate 2007. *Forbidden Words. Taboo and the Censoring of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Babič, Saša & Voolaid, Piret 2018. Swearing: Dissolution into Nothingness. – *Studia Mythologica Slavica* 21, lk 147–159 (DOI:10.3986/sms.v21i0.7071).

Forselius, J. & Boecler, Johann Wolfgang [1685] 1854. Der Einfältigen Ehsten Abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewonheiten. Reval: C. Brendeken.

Boganeva, Alena & Kõiva, Mare 2021. Maailma esimesed inimesed. – *Mäetagused* 80, lk 5–30 (DOI:10.7592/MT2021.80.boganeva_koiva).

- Boecler, Johann Wolfgang & Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1854. *Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten*. St. Petersburg: Buchdr. der K. Akademie der Wissenschaften.
- Bowers, Jeffrey S. & Pleydell-Pearce, Christopher W. 2011. Swearing, Euphemisms, and Linguistic Relativity. – *Plos One* (<https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0022341> – 25.07.2022).
- Burridge, Kate 2012. Euphemism and Language Change: The Sixth and Seventh Ages. – *Lexis* (DOI:10.4000/lexis.355).
- Casas Gómez, Miguel 2009. Towards a new approach to the linguistic definition of euphemism. – *Language Science* 31, lk 725–739 (DOI: 10.1016/j.langsci.2009.05.001).
- Diver, Sibyl & Vaughan, Mehana & Baker-Médard, Merrill & Lukacs, Heather 2019. Recognizing ‘Reciprocal Relations’ to Restore Community Access to Land and Water. – *International Journal of the Commons* 13 (1), lk 400–429 (www.jstor.org/stable/26632726 – 20.07.2022; DOI:10.18352/ijc.881).
- EKSS 2009 = Langemets, Margit & Tiits, Mai & Valdre, Tiia & Veskis, Leidi & Viks, Ülle & Voll, Piret (toim). *Eesti keele seletav sõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EMS 1994 = *Eesti murrete sõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1994– (<https://www.eki.ee/dict/ems/> – 25.07.2022).
- Erelt, Mati & Erelt, Tiiu & Ross, Kristiina 2000. *Eesti keele käsiraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ETY 2012 = Metsmägi, Iris & Sedrik, Meeli & Soosaar, Sven-Erik (toim) *Eesti etimoloogia-sõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Instituut (<https://www.eki.ee/dict/ety/> – 25.07.2022)
- Forselius, J. [J.W. Boecler] 1685. *Der Einfältigen Ehsten Abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewonheiten*. Reval: C. Brendeken, 1685.
- Gammel, Lotta 2019. Gendered Narratives of Illness and Healing: Experiences of Spirit Possession in a Charismatic Church Community in Tanzania. – Lauterbach, Karen & Mika Vähäkangas (toim) *Faith in African Lived Christianity. Bridging Anthropological and Theological Perspectives*. Brill Stable, lk 314–334 (<https://www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctvrk46s.19> – 25.07.2022; DOI:10.1163/9789004412255_016)
- Gura, Aleksandr 1995. Volk. – Tostoi, Nikita (toim). *Slavianskie drevnosti. Etnolingvisticheski slovar* I. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniia, lk 415–416.
- Gura, Aleksandr 1997. *Simvolika zhivotnykh v slavyanskoi narodnoi traditsii*. Moskva: Indrik.
- Gura, Aleksandr 2003. Mesilane slaavi kultuuri sümbolkeeles. – *Mäetagused* 24 (DOI:10.7592/MT2003.24.gura).
- Herrmann, Thora M. & Schüttler, Elke & Benavides, Pelayo & Gálvez, Nicolas & Sohn, Lisa & Palomo, Nadja 2013. Values, Animal Symbolism, and Human-Animal Relationships Associated to Two Threatened Felids in Mapuche and Chilean Local Narratives. – *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, juuni (13), lk 9–41 (DOI:10.1186/1746-4269-9-41).
- Hiiemäe, Mall 1996. Nelikümmend lindu eesti rahvausundis I. – *Mäetagused* 1–2, lk 7–23 (DOI:10.7592/MT1996.01/02.linnud).

- Ingold, Tim (toim) 1994. *What is an Animal?* London & New York: Routledge.
- Ingold, Tim 2011. *Being Alive. Essays on Movement, Knowledge and Description.* London & New York: Routledge.
- Krikmann, Arvo & Sarv, Mari 2008. Eesti lepatriinusõnade levikust ja rütmikast. – Kalmre, Eda & Västriku, Ergo-Hart (koost). *Kes kõlbab, seda kõneldakse.* Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 25. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 215–245.
- Kõiva, Mare 2007a. Miniatuursed dialoogid loitsutekstides. – *Mäetagused* 36, lk 129–160 (DOI:10.7592/MT2007.36.koiva).
- Kõiva, Mare 2007b. Dialogue Incantations. – *Through the Ages. Folklore as a Common Expression of Lingual, Figurative, Emotional and Mental Memory.* Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 7–44.
- Kõiva, Mare 2017. Loitsud ja rahvaarstid Virumaal. – *Mäetagused* 67, lk 141–180 (DOI:10.7592/MT2017.67.koiva).
- Kõiva, Mare 2019a *Eesti loitsud I. Arstimissõnad.* Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Kõiva, Mare 2019b. The Wolf: Human / Non-Human Relations On The Basis Of Etiologies And Verbal Communication. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 77, lk 181–199 (DOI:10.7592/FEJF2019.77.koiva).
- Kõiva, Mare 2020. Molitva i zagovor. Bibleiskie motivy i kharatery v zagovorakh. – Volodina, Tatjana & Kõiva, Mare (toim). *Fol'klor i fol'kloristika. Vzgliad iz Belarusi i Estonii.* Minsk: Belarusskaja navuka, lk 12–48.
- Kõiva, Mare & Särg, Taive & Vesik, Liisa 2004. *Berta: Eesti rahvakalendri tähtpäevade andmebaas.* Tartu, EKM Teaduskirjastus (<https://www.folklore.ee/Berta/> – 21.07.2022).
- Laugesen, Amanda 2019. Changing 'Man Made Language': Sexist Language and Feminist Linguistic Activism in Australia. – Arrow, Michelle & Woollacott, Angela (toim). *Everyday Revolutions: Remaking Gender, Sexuality and Culture in 1970s Australia.* Canberra, Australia: ANU Press, lk 241–260 (DOI:10.22459/ER.2019.13).
- Loorits, Oskar 1931. Eesti-liivi kalurite sõnakeeld ja salakeel. – *Virittäjä* 35, lk 447–468.
- Loorits, Oskar 1939. *Gedanken-, Tat- und Worttabu bei den estnischen Fischern.* Tartu: [s.n.].
- Loorits, Oskar 1949. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens I.* Uppsala: Lundequistska Bokhandeln & Köpenhamn: Munksgaard.
- Luce, Johann W. L. von 1827. *Wahrheit und Muthmassung, Beytrag zur ältesten Geschichte der Insel Oesel.* Perna: Gotthardt Marquardt.
- Maikov, Leonid 1869. *Velikorusskie zaklinaniia I, II.* S. Petersburg: Imp. Russk. geograficheskoe obchestvo po otdeleniju etnografii.
- Mencej, Mirjam 2002. *Gospodar volkov v slovanski mitologiji.* Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta.
- Merriam-Webster Dictionary* 2021. Euphemism, dysphemism (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/euphemism> – 25.07.2022).
- Ni Fhloinn, Bairbre 2018. *Cold Iron: Aspects of the Occupational Lore of Irish Fishermen.* Dublin: Comhairle Bhealoideas Eireann.

- Online Etymology Dictionary 2021. Euphemism (<https://www.etymonline.com/search?q=euphemism> – 25.07.2022).
- Paulson, Ivar 1958. Die Vorstellungen von den Seelen der Tiere bei den nordeurasischem Völkern. – *Ethnos* 2–4, lk 127–157.
- Paulson, Ivar 1971. *The Old Estonian Folk Religion*. Indiana: Indiana University Press.
- Peegel, Juhan 2004. *Nimisõna poeetilised sünonüümid eesti regivärssides*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Permiakov, Grigori 1970. *Ot pogovorki do skazki. Ob obschei teorii klishe*. Moskva: Nauka.
- Poznanski, Nikolai 1917. *Zagovory. Opyt issledovaniia proizhozhdeniia i razvitiia zagovornykh formul*. Petrograd: Orlov.
- Rodrigues, Sarah G. & Schönfeld, Toby L. 2012. The Organ-That-Must-Not-Be-Named: Female Genitals and Generalized References. – *The Hastings Center Report* 42 (3), lk 19–21 (<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/hast.35> – 25.07.2022; DOI:10.1002/hast.35).
- Rootsi, Ilmar 2011. *Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni*. Väitekirj. Tartu: Tartu Ülikool (<http://hdl.handle.net/10062/18703> – 25.07.2022).
- Rootsi, Ilmar 2021. *Susi. Meie rahvuslooma 523 nime*. Tallinn: MTÜ Aasta loom.
- Ryabova, Marina 2013. Euphemisms and Media Framing. – *European Scientific Journal* 9 (32), lk 33–44 (DOI:10.19044/esj.2013.v9n32p%p).
- Satlow, Michael L. 1995. *Tasting the Dish: Rabbinic Rhetorics of Sexuality*. Scholars Pr. [Brown Judaic Studies 2020: DOI:10.2307/j.ctvzpv5s5].
- Zelenin, Dmitri 2004. *Izbrannye trudy. Statii po dukhovnoi kul'ture 1934–1954*. Moskva: Indrik.
- VMS = Pall, Valdek (toim) 1995 [1982]. *Väike murdesõnastik. Dialectological dictionary of Estonian*. Tallinn: Eesti Keele Instituut (<https://www.eki.ee/dict/vms/> – 25.07.2022).
- Warren; Beatrice 1992. What Euphemisms Tell Us About The Interpretation Of Words. – *Studia Linguistica* 46 (2), lk 128–172 (DOI:10.1111/j.1467-9582.1992.tb00833.x).

Summary

Euphemisms on the example of incantations: Incantations marking relationships between animals and humans

Mare Kõiva

Leading Research Fellow

Department of Folkloristics, Estonian Literary Museum

mare.koiva@folklore.ee

Keywords: euphemism, dysphemism, incantation, ritual, raven spell, taboo, wolf spell

The use of euphemisms is a characteristic of everyday language use today. However, substitute names and euphemisms were widely used in incantations, where euphemisms were tightly interwoven with taboos. In incantations euphemisms are used in various situations: healing the sick, coping with animals and natural phenomena, creating social relationships; coping with core rituals of human life (primarily birth and death); retaliating for theft, murder, and infidelity; promoting one's work. Euphemisms represent an important pole in the use of verbal magic, and they are different from references to dysphemisms, that is, using vituperation, cursing, profanity or hexing to cut off contact or to achieve one's goal. This article discusses general principles for the use of euphemisms and examines which euphemisms are used in which functions, using examples of certain belief rituals and values (fishing), symbolic animals (the wolf and the raven) and cockroaches. The results demonstrate that there is no direct appeal in 11% of texts concerned with wolf words, in 10.9% of texts about ravens, and 58% of texts about cockroaches; and euphemisms are used in 66% of texts concerned with the wolf, in 19,5% of texts about the raven, and 32,2% of texts about cockroaches, whereas dysphemisms are used in 32% of texts about the raven and in 3% of texts about cockroaches.

Mare Kõiva on Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna juhtivteadur ja Eesti-uuringute Tippkeskuse juht, Academia Europaea akadeemik. Ta on mitmete monograafiate ja artiklikogumike toimetaja, arvukate artiklite autor, Tema peamised välitööde alad on Bulgaaria ja Eesti. Peamised uurimisalad on usundi-uuringud, usundilised narratiivid, mütoloogia, loitsud ja targad, rituaalne aasta, etnoastronoomia ja IT humanitaarias.

Mare Kõiva is a Leading Research Fellow at the Estonian Literary Museum. She is Head of the Centre of Excellence in Estonian Studies, and member of Academia Europaea, and has edited several monographs and article collections and authored numerous articles. Her main fieldwork sites are Estonia and Bulgaria. Her main research areas cover religiosity, new religious movements, belief narratives, mythology, charms and sages, ritual year, ethnoastronomy, and IT in the humanities.

mare.koiva@folklore.ee